

Проф. І. ШИМОНОВИЧ.

УКРАЇНСЬКИЙ АРХІВНИЙ ФОНД
ІМЕНІ МИКИТИ ШАПОВАЛА
Дар Інж. Сави Зеркаля

Зелений Клин —

Нова Україна.

ЕКОНОМІЧНА РОЗВІДКА.

Мапу зладив проф. інж. В. Лучків.

—♦♦♦—
ЛЬВІВ, 1924.

НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА ГРОМАДА.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка.

XQGA

73-3817

Тогож автора:

Українська промисловість. Камянець на Поділля, 1920. Вичерпано.

Нафта у світовій політиці. Львів, 1922. Книгарня Наук. Тов. ім. Шевченка.

Історія політичної економії, Львів, 1923. Вид. Русалка.

Готується до друку:

Нафтова промисловість у Сх. Галичині.

УКРАЇНСЬКИЙ АРХІВНИЙ ФОНД
ІМЕНІ МИКИТИ ШАПОВАЛА
Дар Ілж. Сави Зеркала.

Загальна територія.

Назву Зелений Клинь дали з початку наші селяне переселенці Усурійському краю і так його зрозуміли давніше в нашій літературі (О. Мицюк). В останні часи ця назва розширилася ще на сусідні землі на Схід, як Амурщину та центральну Приморщину так, що сьогодні під територією Зеленого Клиню розуміється всі землі заселені Українцями на Далекому Сході. Назва «Зелений» пішла від численних лісів і взагалі рясного світа в цих краях, а «Клинь» — від його географічного положення.

До території Зеленого Клиню належать дві країни Далекого Сходу: вся Амурська область та Усурійсько-приморський Край приморської області. До останнього належить уся південна частина приморської області з округами Південно-Усурійською, Усурійською, Хабаровською та Удоюкою. Тоді, як північно-східна частина цієї області під назвою Охотсько-Камчатського краю з округами: Охотською, Гижигинською, Петропавлівською (Камчатський півострів), Анадирською (Чукотські землі) та остров Сахалін, як незаселені Українцями, цілком відпадають.

Границі Зеленого Клиню можна зазначити так: на півдні ріки Амур і Усури та Японське море; на півночі: Становий хребет (гори), або адміністративна границя між Амурською і Якутською областю, а далі на схід адміністративна границя між Удоюкою та Охотською округою аж до Охотського моря; на сході: Японське море, Татарський пролив та Охотське море; на заході: адміністративна границя між Амурською та Забайкальською областю. Таким чином ця нова українська територія, як видно, має дуже гарні природні границі.

Простір Зеленого Клиню такий: вся Амурська область має 449.500 кв. км. та Українсько-приморський Край (чотири округи) — 559.500 кв. км., а разом 1.008.000 кв. км.¹⁾

¹⁾ Українська територія в Європі виносить: 905.000 кв. км.

Комунікація краю складається з залізничних, водних (річних і морських) та ґрунтових шляхів.

Головним залізничним шляхом є так званий великий європейсько-азійський шлях, шлях Мадрид (Еспанія) — Владивосток (Зелений Клин), який є продовженням великого Сибірського шляху. Він проходить по лівому березі р. Амура через головне місто Амурської області Благовіщенськ, а потім через Хабаровськ, як б. головне місто Приморщини, де вже переходить через р. Амур і йде по правому березі р. Усурі через Миколськ-Усурійськ і просто до порту Владивостока. Другим важним залізничним шляхом є Владивосток-Пекін. Він починається від Миколськ-Усурійська і йде просто до Манджурії, до її головного міста Харбіна; вже звідти розходитьс я в дві протилежні сторони, а саме: один іде на захід і через ст. Манджурія з'єднується з Сибірською лінією, а другий на схід до Порту Артура на Жовтому морі, при чому від ст. Мудден іде окрема лінія до Пекіну і тут уже з'єднується зі всіма залізницями Китайської держави так, що залізничні шляхи Зеленого Клину з'єднують його зі всім культурним світом.

Дуже гарними шляхами Зеленого Клину є водні: річні і морські шляхи, які охоплюють поважну частину його території і виходять без усяких перешкод до Великого (Тихого) океану. Головним річним шляхом є р. Амур, яка впадає в північну частину Японського моря. По довжині та величині басейну вона є одною з шести найбільших рік Азії. Простір річної області виносить до 1.900 тис. кв. км., а довжина від злиття Шилки з Аргуню 2.950 км. На всьому своєму протязі Амур придатний для плавби річних пароплавів, а морські пароплави доходять до його останнього порту, недалеко від устя — Миколаївська. Але при невеликому зрегулюванні ріки вони моглиби доходити до порту Софійська, який вже стоїть близько центра Усурійсько-приморського Краю. Амур проходить біля всієї Амурської області і служить південною границею цієї області з Манджурією. Дійшовши до м. Хабаровська і прийнявши з правої сторони р. Усурі, він повертає на північний схід, перерізує Усурійсько-Приморський край і біля 51 $\frac{1}{2}$ ° пів. шир. підходить близько до північного кінця Японського моря, так, що озеро Кізи, яке знаходиться між Амуром і Японським морем, відділене від останнього лише на 13 кілометрів. Але здибавши тут перешкоду до влиття в Японське море, Амур повертає на північ і вливається в Татарський пролив аж коло 53° пів. шир. Тут він впадає в море власне в тій частині, де вже мають місце впливи холодного Охотського моря, що заставляє його бути в устю довший час замерзлим, ніж у середній течії. Також чимале значіння для краю мають його ліві припливи Зєя і Бурєя, обі судоходні, перша на протязі 600 вер., а друга

— 500 вер. З правобічних припливів велике значіння мають р. Сунгарі, що веде до Амурські порти з Харбіном і Усурі. Амур для краю має велике значіння як його «життєва артерія», бо до проведення залізничних шляхів він служив єдиним зручним шляхом для з'єднання цього краю зі світом, а тим більше набирає ваги він тепер, після розвитку в краю різних галузів промислу.

Крім залізничних та річних шляхів край має надзвичайно гарні морські порти, які виходять до теплого Великого океану і тим дають тому краю змогу провадити всякі зносини зі всіма морськими державами світа. Таким чином Зелений Клин є приморським краєм і в цьому відношенню він поставлений навіть у кращі умови, ніж його метрополія в Європі — Стара Україна. Всі ці морські порти знаходяться в Усурійсько-приморському краю.

Найголовнішим зі всіх портів є нова столиця і найбільше місто краю — Владивосток. Він знаходиться в заливі Петра Великого, який виходить із теплого Японського моря. Розміщений він у південній частині півострова Муравйов-Амурський під 42° 7 пів. шир. та 131° 54' сх. дов. на північно-західному березі бухти Золотий Ріг, яка є найкращою зі всіх бухт порту. Північна частина її представляє широкий, спокійний і недоступний вітрам рейд, який має до 8 метрів глибини, 5.710 метрів довжини та 800 метрів ширини. Вона може уміщати в собі до 55 пароплавів довжини до 80 метрів. Лише ця бухта має ту лиху сторону, що замерзає часами на три місяці, але в цьому випадку її виручає бухта Патрокль, в якій лід тримається не більше двох тижнів, а тому пароплавба у Владивостоцькому порті може продовжуватися цілий рік без перерви. Пересічна річна температура міста є така: весна + 4, 46°; зима — 11, 95°; літо + 18, 2°.

Владивосток вперше стає імперським заселеним пунктом від 20 липня 1860 року, коли на воєнному транспорті «Манджур» сюди вперше прибула воєнна команда з 40 людей під командою прапорщика Комарова; від цього часу в пристані Золотий Ріг уже постійно знаходилася російська воєнна стійка (пост). А від 1862 р. він іменується вже портом і від 25 грудня того року в ньому було дозволено перевозити безмитну торгівлю різними заграничними товарами. Се порто-франко й заховувалося весь час. В 1880 р. Владивосток був піднесений до стану міста і разом із півостровом Муравйовом-Амурським виділений в окреме воєнне губернаторство. Тоді ж збудовано тут фортецю. В 1883 р. відчийнено окружний суд. У 1888 р. Владивостоцьке воєнне губернаторство приєднано до областного управління, але адміністрація була перенесена до нього. В 1891 р. розпочато будівлю Усурійської залізниці, яка мала зєднувати Владивосток із Хабаровськом.

Населення міста по загальному перепису 1897 р. виносило: 28.900 душ, а до 1907 року вже збільшилося у двічі — 61.900 душ. Від цього часу, після японської війни і втрати Росією Порту Артура, головна увага була звернена на сей порт і тому по обчисленню місцевого біржевого комітету воно за три роки знову подвоїлося і вже в 1910 р. виносило 120.000, а перед світовою війною в 1913 р. було поверх 150.000 душ. За часів імперії тут перебував воєнний губернатор та адміністраційні влади приморської області, крім того тут іще мали місце осідку 12 чужоземних консулятів.

Від 1899 р. тут була заложена висока школа — Східний Інститут, який мав на цілі підготовляти молодь до адміністраційної і торговельно-промислової діяльності як у самому краю, так і в примєжних державах. Курс навчання продовжувався 4 роки в 4 відділах: японсько-китайським, корейсько-китайським, китайсько-маньчжурським та китайсько-монгольським. При Інституті була бібліотека з багатим східним матеріалом (60 т. т.) та різні наукові установи. Було три середні школи, з них 2 гімназії (хлопча і дівоча) та торговельна школа і біля 15 нижчих, у тому числі одна русько-китайська, а зараз після 1917 р. відчпнено і українську. В місті було 7 бібліотек, із них 2 міські і 2 приналежні до Інститута; «Товариство вивчення Амурського краю», що повстало 1887 р. (орган «Записки»), виходило 6 часописів, з них 4 щоденники; 5 театрів, із них оден китайський; лікарень і шпиталів 10 та Пастеровська і бактеріологічна стація. Місто освітлюється електрикою і має трамвай. Словом має вигляд і всі заклади потрібні для великого міста.

Добре в технічному відношенню збудований самий порт; залізничний шлях підходить до самої води і приспособлений так, що перевантаження переводиться просто з пароплавів у вагони і навпаки, має досить складів для товарів, різних майстерень і т. і.

Владивосток є першим і одним торговельно-промисловим містом на Далекому Сході. Має 97 фабрик і заводів, багато різних банків та три тисячі різних торговельних підприємств. Головна торгівля перевозиться зерновим хлібом, який головно перевозиться з Маньчурії. В 1909 році сюди привезено залізницею у порт 14 мільонів пудів зернового хліба і відправлено морем 13, 9 міль. пуд. В сьому році до порту прибуло 795 пароплавів, з них руських 318, а відплило 774, з них руських 311 пароплавів. На них привезено 57.000, а вивезено 43.000 пасажирів.

Другим по значінню є Миколаївський порт. Миколаївське се б. областне місто Приморщани. Він знаходиться на лівому березі р. Амура в 35 верстах від Ці устя і є приступний для морських паро-

плавів. Він був заложений у 1852 році, як торговельна станція Російсько-Американської Компанії. В 1854 р. був переіменований у воєнний порт, а від 1858 р. при утворенню Приморської області тут примічено областний адміністративний центр. В 1872—73 рр. порт ітеренесено до Владивостока, а від 1880 р. адміністративний центр до Хабаровська на Амурі. Коли до цього часу порт і місто швидко розросталися, то з перенесенням адміністрації і порту почали підупадати. Але в останні часи в звязку з розширенням торгівлі і транспорту на Амурі, він, як центр перевантаження товарів із річних на морські пароплави, почав підійматися. Глибина порту на рейді вносить від 15 по верх 30 метрів глибини. Клімат не дуже сприятливий, бо літом бувають часті тумани і випадають дрібні дощі, а зимою переходять снігові заверухи. Температура найзимнішого місяця вносить -18° , а найтеплішого $+19^{\circ}$ R. Порт замерзає більше, як на 6 місяців. Населення в 1910 році досягало до 6.000 мешканців.

Третім морським портом Зеленого Клину є т. зв. Олександрівська стійка (порт), який знаходиться в північній частині Японського моря коло заливу Де-Кастрі, проти острова Сахаліна.

Що до ґрунтових шляхів, то вони наслідком малозаселености, гористости та лісистости краю, мало поширені. Головно дуже погано стоїть справа з ґрунтовими дорогами в підгір'ю Станових і інших гір, де, наприклад, навіть до деяких копалень золота можна перебиратися лише верхом на кони, або пішки. Природа в цьому відношенні не є така сприятлива і людині на кожному кроці приходится з нею боротися та лише після дуже напруженої боротьби їй удається се поконати. Так іще до недавня не було ґрунтової дороги навіть здовж берега Амура і зносини перевозилися водою, або ледом, але тепер крім ґрунтової маємо тут навіть залізницю. Весь час у цьому напрямі перевозила великі роботи місцева адміністрація і все-таки в цьому відношенні вона багато зробила. Тепер провела вона багато ґрунтових доріг, які сполучують окремі заселені місця. От так на сьогодні представляється сей головний чинник народнього господарства — комунікація на Зеленому Клині. На загал можна сказати, що вона в так іще непочатім краю дуже добре поставлена і має великі вигляди на майбутнє.

Населення.

Загальне число населення Зеленого Клину, як рівнож і процентове відношення різних націй і племен, що там замешкують, тепер трудно встановити докладно, через брак сталих статистичних спостережень, як загальних переписів, так і біжучих записів.

Загальний російський перепис 1897 року дає вже нам такий процент українського населення на Зеленому Клині: в Усурійському Краю 25, а на Амурщині 18. Але від того часу і аж до початку світової війни 1914 року туди йшло масове переселення з Європи, а головнo з України. Так найбільший переселенський 1907 рік дав після обчислень проф. О. Мицюва¹⁾ до одного лише Усурійського краю в шести укр. губ.: Чернігівської, Київської, Полтавської, Волинської, Харківської і Подільської 51.176 душ, що складало 73,6% всіх переселених. А коли взяти ще під увагу переселенців зі Степової України, Кубані, Бесарабщини, то сей відсоток буде поверх 80. Такий приблизно процент українських переселенців до Усурійського краю був завше, а в часи морського переселення 1883—85 рр. він доходив до 100. Відомий статистик і знавець переселенської справи, проф. Ол. Кавфман, просто зазначає всіх переселенців Усурійського краю Українцями (малоросами)²⁾. Відносно-ж українського населення на Амурщині, то процент його буде далеко менший, ніж на Приморщині. Так по обчисленню того-ж автора (О. Мицюх) процент переселенців з українських земель, крім Степової України і Бесарабщини, виносив 1907 р. 54,8, що складало 6,513 душ. Рівнож інші джерела вказують, що переселення сюди з українських земель хиталося від 50 до 60% річно.

Таким способом кругло українського населення на Зеленому Клині можемо числити процент до 60. З того на Приморщині як величезну більшість, яка в Усурійському краю доходить до 70%, а в Амурщині як більшість абсолютну, яка серед селянства місцями доходить до 80%. Загальне число населення на Зеленому Клині виносило в 1914 р. 857 тис. душ³⁾, з чого майже три чвертини приходить на Приморщину, а лише одна чвертина на Амурщину.

Кожний з двох країв Зеленого Клину — Амурський та Усурійсько-Приморський, представляють по часті як у географічному, так і економічному відношенню дві окремі частини, тому й ми розглянемо їх головнo природні надземні і підземні багатства кожної зокрема. Блищю до заходу в Амурщина і тому розглядаємо її наперед.

Амурський край.

Амурщина чи Амурський край (область) належав давніше до Китайської держави і приєднаний був остаточно до б. російської імперії

¹⁾ Про переселення на Далекий Схід. Київ, 1913, ст. 19.

²⁾ Усурійський край. Энц. Сл. Брокгауза і Ефрона, т. 35, ст. 31.

³⁾ Др. Ст. Рудницький. Огляд національної території України. Берлін, 1923 р., ст. 137.

в 1858 році по Айгунському трактаті. Простір його в 449.500 кв. км. або коло 41 мил. десятин.

Край лежить між 47° і 56° пів. шир. та 121° і 143° із'ох. дов. і тягнеться вздовж лівого берега р. Амура від злиття Шілки з Аргуню аж до самого впливу ріки Усурі. Амур на протязі 1658 верстов служить границею з Китайською державою з півдня; з заходу край граничить із Забайкальською областю; на півночі зі Становим хребтом, який відділює його від Іркутської області, а на сході границею є Приморщина та хребти Джугдирських і Ямалинських гір. Весь край належить до басейну р. Амура, звідки й одержав свою назву. Крім Амура, який є на всьому протязі судоходним, рівнож важне значіння для краю мають його припливи Зей і Бурея. Рельєф краю загально гірський, бо вся північ та південний схід заповнений вітками головних Станових, Джугдирських і Ямалинських гір.

Клімат краю представляє комбінування горячого і дощового літа в зимню і малосніжною зимою. Для трох головних пунктів краю з заходу на схід: Албазина, Благовіщенська та Катерино-Микольської стації пересічна річна температура представляється так: січня: -29° , -26° , -22° ; мая: $+8^{\circ}$, $+10^{\circ}$, $+10^{\circ}$; липня: $+18^{\circ}$, $+21^{\circ}$, $+21^{\circ}$; жовтня: $+2^{\circ}$, $+1^{\circ}$, $+4^{\circ}$.

Загальне річне число опадів в Албазині є досить мале і вносить 300 м. м., рівнож невелике в Благовіщенську: 498, а в Катерино-Микольській доходить до 506 м. м. Зимою опади надзвичайно малі так, що зима буває зовсім безсніжна, що унеможливує сіяння озимого хліба. Найбільше число опадів припадає на липень і серпень, що затримує достигання хлібів і живива, а рівнож відбивається і на якості зерна. Все те вимагає від хліборобів пристосовування до місцевих умов, як се роблять Китайці та Корейці.

Переселення на Амурщину почалося від часу приєднання її до б. російської імперії. Перше переселенське село повстало тут 1855 р. Хоч правда й давніше, коли деякі частини Амурщини часово приєднувалися до Росії, переводилися проби утворення російських осель, але вони не були тривкі, бо з усуненням звідти московської влади мусіли ліквідуватися й оселі. Прибравши вже цілком до своїх рук усю Амурщину, московський уряд у першу чергу старався для забезпечення границь швидко перевести колонізацію головно берегів Амура. Переселення переводилося на державний кошт, на що асигнувалося по 150 тис. рублів річно. Переселенцям видавали державні допомоги на улаштування господарства та по 100 десятин на родину доброї для хліборобства землі. Завдяки сьому в перших роках туди почало переводитися переселення з західних земель, головнq сибірських козаків так, що за два роки 1858 і 1859 тут засновано 28 нових осель. Колиж уже тропки

були забезпечені границі і поблизу не було таких, що бажали переселюватися, то законом 1861 року прикорочено суходолом державнокоштне переселення і вважалося, що переселення переводиться на власний кошт переселенців, без усякої грошевої допомоги зі сторони скарбу. Правда, нові переселенці діставали на місці деякі привілеї, як звільнення від подушних податків і служби в війську на 10 поборів, від оброчних і поземельних податків на 20 років і т. д., а норма в 100 десятин на родину залишалася й надалі. Але все те не дуже заманювало переселенців із Сибіру та Росії, бо в Західній й Центральній Сибірі та Туркестані теж було тоді досить землі для осель та там рівнож давалося багато привілеїв, а до Амуру при Сибірському бездорожжю дуже трудно було діставатися. Все те причинилося до затримання на Амурщину в бажаному числі переселення з європейської Росії. Се так сталося в Амурщину, а в Усурійським краєм, який був приєднаний рівночасно з Амурським і який находився ще дальше на сході, справа колонізації стояла ще гірше. Але від 1861 року російський уряд упав на помисл переводити колонізацію морським шляхом через Одесу на Чорному морі. Отже й від сього часу починається нова доба в колонізації Зеленого Клину. Коли в Західню Сибір звертаються елементи московські, то в Східню — українські. Сим переселенцям з України, під страхом не забезпечення східних окраїн певним елементом, дано ще більші привілеї й допомоги, ніж першим. Вони крім безплатного переїзду морськими і сухоземними шляхами даремно одержували всі харчеві продукти на півтора року, 100 руб. готівкою на замовлення матеріялів для забудов, пару волів і одну корову, сімя для засіву поля і городів та різні предмети господарського забезпечення від хліборобських машин і знарядів до кухонного начиння вклучно. Все те причинилося до того, що на Далекий Схід почали дуже швидко переселюватися наші хлібороби-селяне, шукаючи в новому краю тих свобод і просторів, якими колись користувались їх батьки на Україні. І як бачимо, що в першу чергу туди переселювалися хлібороби з Чернігівщини і Полтавщини, де московський уряд іще був полишив місцевому населенню сякі-такі їх права, се так зване «малоросійське право». Так за час 1883—85 р. р. з Чернігівщини на Зелений Клин перенеслося 754 родини, що складало 4.688 душ. Передавши вістку своїм землякам про великі багатства, які здобали наші селяне на Зеленому Клині, а головно в Усурійському краю, туди починається масове переселення і в 1884 році разом із державнокоштными, туди почали прибувати і своєкоштні і в сьому році їх прибуло 45 родин, в 1885 р. — 131 родин. У звязку з так сильним переселенням на Зелений Клині українського населення та що воно мало опромугу і бажання переселюватися туди на власні кошти, росій-

ський уряд 1886 р. видав закон, на підставі якого державнокоштно переселення прикорочено. А ті, що бажали переселюватися на власний кошт і мали ще в додаток представити суму 600 руб., потрібну на заведення там господарства і т. д. А безплатний проїзд давано лише в виключних випадках.

Отже власне так і переводилася колонізація Зеленого Клину, себто заселявся він на початку цілком випадково, майже виключно Українцями. Наші поселенці на початку осідали в Усурійському краю, а потім по р. Усурі переходили й на р. Амур — в Амурську область. Переселенці сухоземом не могли з ними конкурувати та й не мали в сьому потреби. А тому й Зелений Клин заселився головню українським елементом.

Від часу повстання великого Сибірського залізничного шляху морське переселення упало і його заступило цілком сухоземне. А що на Зеленому Клині вже міцно сиділи Українці, то й вони завше перетягали своїх родичів, знайомих і взагалі земляків: Тай поселенцєви, коли приїхав на нове місце, скорше можна було дати собі раду між своїми, ніж між чужими. Тому наше сухоземне переселення на Схід переважно переводилося на той же Зелений Клин. Бо-ж уже було зазначено перше, що, починаючи від перших років сього століття, аж до світової війни зі всіх переселенців з Європи на Зелений Клин, український елемент складав там біля 80%.

Що до того елемєнту, який застав наш переселенець на Амурсьчині і який ще й досі там живе, то були се різні вандрівні народи в більшости тубильці. Більшість тих тубильців належить до тунгуського плємени: Орочан, Мангунців, Бірарів і ін., меншість нічого спільного з ними не має і говорить зовсім іншою мовою, а більше підходить до Гіляків. Гіляки-ж замешкують у низах Амура і займаються головню риболовством та морськими промислами. Сі племена дуже слабонькі і є на вимиранню. Натомість сильніше є осіле хліборобське племя Манджур. Се манджурське племя ще до переходу краю до Росії заняло тут гарні в колонізаційному відношенню землі по обох берегах Амура біля Айгуна і займається сільським господарством. Число останніх доходить до 10-12 тис. душ, тоді як число перших не більше 2 тисяч. Рівнож є там і Китайці, які служать головню на різних підприємствах робітниками та по часті займаються й торгівлею. Але всі ті племена й народи складають не більше 12% населення краю, тоді як на Українців і Москалів приходить ся 88%. Український елемент після приблизних обчислень складає тепер в Амурській області поверх 50%. До решти 35—38% належать: корінне московське населення, яке заселяє головню міста і район

золотих промислів, та в дуже малому проценті тут є й московські переселенці-селяне, потім ідуть Амурські козаки, між якими також можна здибати досить Українців, а далі Німці й інші нації б. російської імперії.

Адміністраційним центром і головним містом Амурської області є Благовіщенськ на лівому березі р. Амура при вливі до нього р. Зеї. Благовіщенськ є найбільшим містом краю і одним із головних портів на Амурі, де знаходиться й головна митниця для торгівлі з Манджурією та залізнична стація великого Сибірського шляху. Заложений він був 1858 року як воєнна стійка і був заселений Амурськими козаками. 1858 р. був переіменований в місто, а козацьке населення перейшло в місцевість, яка лежить у горі на 7 верст і заложило там Верхньо-Благовіщенський хутір. Завдяки гарному положенню при злиттю сих двох судоходних рік Зеї та Амура, Благовіщенськ почав дуже швидко розростатися і в 1910 р. число його мешканців виносило вже 60 тисяч душ, не рахуючи війська.

Благовіщенськ се оден із найбільших торговельно-промислових центрів Приамур'я. Пароплавне połącення він має з м. Стрітенськом на р. Шільці (Забайкальська область), Зеєю-Прістаню на р. Зеї, Хабаровськом і Миколаєвськом на Амурі та Харбіном (Манджурія) на р. Сунгарі. Тут працює поперх 200 ріжних пароплавів і деякі з них навіть і бензиновими і нафтовими двигунами, та до 300 ріжних байдаків. Має 8 церков та 4 середні школи: 2 гімназії (хлопча та дівоча), одна реальна школа та духовна семінарія, річна, телеграфічна та реміснича школа та кільканацять нищих шкіл ріжних типів. Є ще ріжні культурні заклади, як бібліотеки, музеї, театри; є 7 друкарень і виходили часописи.

Благовіщенськ має 60 промислових підприємств, з яких найбільші: фабрики сірників, 5 тартаків, 8 парових млинів, що перемелюють до 8 міліонів пудів зерна річно, 2 механічні фабрики, 1 будова пароплавів, 3 чавуново-мідьолитних, 2 горальні, 3 бровари, 9 шкіряних фабрик і т. д. На млинах перемелюється зерно місцевої продукції та частинно привозиться з Манджурії, як рівнож на тартаках перероблюється дерево, яке сплавається головно з північних частин краю.

Благовіщенськ є центром усієї золотої промисловости краю і як для її кредитування, так і торгівлі та промисловости відчинено в ньому 6 кредитових банків. Головна торгівля переводиться хлібом і худобою (Монголія).

Населення міста поділяється на міщан, козаків і селян. Козаки належать до окремої адміністраційної одиниці під назвою Амурської Козачої Військової Округи; селяне до Амурського селянського повіту, до якого вчислювалася вся область і мали свою окрему адміністраційну управу, як рівнож мали окрему й міщане.

Район «золотої промисловости» поділювався на 5 гірничо-поліцейських округ.

Інші оселі не відіграють великої ролі в економічному житті краю.

Хліборобство є одним із головних занять краю. Головним хліборобським районом є так звана Зейсько-Бурейська рівнина, чи як її ще називають Амурська прерія. Вона знаходиться між р. р. Зеєю і Буреєю та ще тягнеться й нище по Амуру до впливу до нього р. Хінгана. Ґрунт цієї рівнини вважається найкращим і носить назву Амурського чорнозему. Він не однаковий з українським в Європі, а більше підходить до лугових або напівболотних чорноземів, сильно окрашений гумусом і має досить різних складників-перегною. Але крім цієї рівнини, в краю є ще багато інших низин, які використовуються, або можуть бути використані для хліборобської культури. В гористих же місцевостях та підгір'ях панують суглинки, а в більшості бурій ґрунт, який на маленьку глибину окрашений перегноем.

Хліборобством головню займаються селяне-переселенці, властиво Українці. Козаки в меншій мірі. Після перепису статистичної партії Амурської експедиції 1910 року, населення селянського повіту, якого адміністративним центром є Благовіщенськ, складало 103.550 душ і поділювалося на 15.561 господарств. Надільної догідної землі їм відведено 1.188.900 десятин, себ-то пересічно на одно господарство по 76,4 десятин, або 133,7 моргів. Із того числа селянство у тому році обробляло лише 235.100 десятин, себто на одно господарство по 15,1 десятин, а решта стояла пустою. Головню ведеться там ще первісне оброблення землі по так званій завальній, чи переліжній системі. Землю під ряд засівають без усякої системи одною чи кількома хлібними культурами, от так 5 чи більше років, колиж вона вже виснажитьься, перестав родити так, як давніше, тоді її запускають на якийсь час, на 5 чи навіть на десять років, а потім знову по черзі переходять до неї. Що правда, в місцевостях, які є ближче до Благовіщенська, площа під рілю починає з кожним роком збільшуватися і в деяких селах доходила до 22 десятин. Рівнож донеде роблено проби переходу до трипілля, але все те в дуже мізерних розмірах.

Ще гірше справа стоїть у козаків, де не дивлячись на ще більші їх земельні простори, обробляється рілі менше на половину, ніж у селян; властиво пересічна у них норма доходить ледве до 7 десятин на господарство.

З сільсько-господарських рослин тут розводять: пшеницю, овес, озиме жито, картоплю, гречку, ячмінь, просо, кукурузу, коноплі і тютюн.

Хліби, як уже було зазначено давніше, сіються виключно ярові. З них головне місце займають пшениця й овес, які крім потреб самого хлібороба, мають іще велике промислове значіння. Площа засіву сих двох головних рослин у селян і козаків виносила за час 1906-10 років поверх 90% усієї площі засіву, потім шло озиме жито, картофля і інші рослини.

Урожай по даним 1893 р. був у селян і козаків пересічно в 1 десятини в пудах: пшениці: 76 і 54; вівса: 70 і 54; жита: 64 і 49; гречки: 39 і 32 та ячменю: 61 і 38. А за перші десять років сього століття пшениця: 64 і 44; овес: 61 і 45; ячмінь: 52 і 42; та гречка: 27 і 27. Пониження урожайности пояснюється кожний раз збільшенням хліборобів-переселенців та переходом до оброблення менше урожайних місцевостей та взагалі гірших ґрунтів. По урядовим даним 1897-1907 р. р. продукція хліба в краю була в мільйонах пудів така: 3,0-4,9-6,7-6,7-6,5-8,9-8,4-10,3-14,5-12,1-10,7. Надвишок 1907 р. у селян було 2. 402 тис. пудів, а козаків — 457 тис. пуд. Сі надвишки продавано інтенданству, золото-промисловим компаніям, споживачам міста, млинам та горальням.

Характеристичною рисою Амурського хліборобства є доріжня робу-чих рук та зазначені давніше кліматичні умови. Але всі ті недостатки доповнюються сільсько-господарськими машинами і знаряддями, число яких дуже швидко зростає. Так лише за оден 1907 рік, після японської війни, хлібороби краю закупили: 1077 жниварок і сноповязалок, 218 косилок, 490 кінних грабелів, 213 молотилок, 118 кінних приводів, 1110 плугів, і т. д. Все те вказує, що примітивна сільська господарка Амурсьчини прямує до переходу до культурнішого оброблення і використання рілі. Але, звичайно, се трудно здійснити при хронічному безлюддю сього так багатого краю так, що людині приходится переводити багато боротьби з непочатою природою.

Ліс покриває до трьох четвертин усієї площі краю і вносить до 33 міль. десятин. З деревних пород тут ростуть: дуб, липа, береза, влен, сибірський ясень, місцева порода вишні (*Prunus glandulifolia* Kupr.), манчжурський кедр, аянська смерека, тис (у нижній течії Амура), черемха, бов (бузок), ліщина, дика яблінка, коркове дерево, тубильний виноград (*Vitis amurensis*), який лише представляє різновидність звичайного винограду, барбарис і ин.¹⁾ Сі гарні породи Амурського ліса, які мають крім усього іншого й поважне промислове значіння, причиняються до поширення в краю лісового промислу взагалі, та торгівлі ріж-

¹⁾ Окраини Рос іи. Сибирь, Туркестан, Кавказ и поляр. часть Евр. России. Вид. рос. комісії Всесвітної вистави в Парижі під ред. П. П. Семенова. СПб. 1900 р.

цими лісовими матеріялами зокрема. Так на тартаках Благовіщенська і інших місцевостей виробляють дошки, шпалы та різні бруси для будівлі пароплавів, будинків (у краю розповсюднені дерев'яні будинки) та інші річч, потрібні для торговельно-промислового світа. Богато потребується дров для опалу пароплавів, будинків то-що. Так у 1907 році в оден лише Благовіщенськ спроваджено 1.558 сплавів, у тому числі 277, з р. Зеї, а решта з Амура, Шілки і Артуні. Лісовими промислами, як рубанням та сплавлюванням ліса річками та ріками займаються головно козаки верхньо-Амурських станиць. Лісова промисловість є одною з головних галузів промислу краю, а тому й головною рубрикою в його прибутковім бюджеті.

Що торкається окремої царини рстинного світа-трави, то вона має до 100 окремих видів. Більшість із них належні виключно краю, а решта спільні з Китаєм, Японією, Камчаткою, Сибіром і навіть Америкою.

Звіриний світ складається: з домашніх звірят, із тих же пород як і в Європі, як: коні, корови, вівці, свині, кози, та тогож домашнього птацтва; з диких, як: ізюбр, чи благородний олень (*Cervus elaphus*), котрого роги дорого оцінюються в Китаю, тигр (*Felis tigris*), ірбіс (*Felis irbis*), гірський вовк (*Canis alpinus*), тибетський медвідь (*Ursus tibetanus*), лосі (*Cervus alces*), дикі кози (*Cervus capreolus*), каборга (*Moschus moschiferus*), лисиця, заяць, соболь, білка і ин.

Скотарство в звязку з так великими просторами краю, які не можуть іще використовуватися для хліборобської культури, порівнюючи мало розвинене. Се пояснюється по части недостатком робучих рук, а головно кліматичними умовами, бо після великих літних дощів виростають великі трави-зарости, які стримують там воду, а тому шкодять розширенню пасовищ і нищать покоси трави. Потім чума та так звана сибірка (рана-язва), що дуже нищить худобу, а далі брак догляду причиняється до нищення худоби ріжними хижими звірами. Але не дивлячись на те в останні часи пересічне число худоби на одно господарство доходило до поважних розмірів. Так за час 1902—07 рр. се пересічне число худоби на рік у господарстві було в козаків: 6,1 коней і 5,8 штук рогатої худоби, а в селян: 5,9 коней та 5,2 штук рогатої худоби. Розведення овець дуже слабенько поширюється головно від вище означених причин, тоді як годівля свиней краще.

Полювання і звіроловство є рівнож одною з головних галузів промислу місцевого населення, а для кочових народів воно є майже єдиним засобом їх існування. З переселенців займаються ним головно козаки та селяне старовіри, тоді як Українці, ні. З диких звірят, козаки головно полюють на благородного оленя — і зюбра, з якого

дуже смачне м'ясо, а молоді його роги продавалися в Китаю від 50 до 200 руб. за пару. Потім для живлення ще служать лосі та дикі кози; остання в деякі роки йде в великій кількості з півночі до Манджурії. Каборга, крім м'яса дає ще тешлу вовну та каборгову струю, яка має попит у Китаю. Решта звірів, як тигри, медведі, вовки, лисиці, білки і хорки убивають для шкур. Але найбільше промислове значіння має соболь та лисиця, яких убивають у поважній кількості. З цих мисливських промислів продавано товарів пересічно на рік на 200 тисяч рублів.

Чимале значіння для краю має рибний промисл. Дуже багаті рибою Амур і його припливи, які є високої якості. З осетрових риб найбільшого розміру досягають тутешні білуги, яких вага доходить до 30 і 50 пудів. Потім іде осетрина та чечуга. В великому числі ловиться в рр. Усурі та Амурі два види лосося і горбушка (*Trutta protensa* Pall.) та кета (*Trutta lagocerphalus* Pall.). Решта риб спільні Сибірським рікам: смачний таймень, корюка, созак (коропчуг), налим, амурська риба (*Pristidion Semenovii* Dub.), даурський сом та місцева порода шупава, яка досягає великих розмірів. Рибних продуктів продавано пересічно на рік на 250 тис. руб. З сього числа припадало на селян 20%, козаків — 40% і кочовників 40%.

Завдяки поширенню в лісах краю липи, багатству цвітів на травах та кущах та довгого літа тут із кожним роком усе побільшується па січництво, любов до якого наші земляки перевозять сюди ще зі старого краю.

Гірничі багатства — підземні скарби Амурщини різноманітні та дуже великі, але великі простори її ще очікують своїх дослідників.

Ті геологічні досліді, які переводжено тут до сього часу, вказують на великі запаси залізної руди, які на просторі 40 верстов тягнуться в долині р. Самари. Є також великі запаси чистої руди на р. Озерній та в інших місцевостях. По верхній течії р. Зеї, в границях Катерино-Миколаївської станиці є срібно-оловяні руди. Недалеко від ст. Сагібевої знаходиться мармор. У припливах р. Селімджи є жемчужний знаходять у порівнюючи великих кусках. У деяких пасмах гір по рр. Амuru, Зеї і Буреї відкрито позначки запасів нафти. При ст. Ігнашино є джерела цілющого заліза, які не дивлячись на їх неорудованість, літом відвідують хорі з міст. Але найбільшим гірничим скарбом краю є золото, в якому вже довгий час занята праця промисловця тоді, як інші зазначені багатства краю або зовсім не розробляються, або й розробляються, але в дуже мізерному розмірі.

Золото на Амурщині добувається в цілому ряді золотих копалень по верхній течії рік Зеї і Буреї. Воно там знаходиться в розсіпаному виді в пісках і одержується після спеціального промивання, що правда досить ще примітивно. Реєстрація добування золота в цих районах починається лише від 1868 року. Від цього року і до р. 1879, себто за 11 літ добуто його після офіційної московської статистики 1.878 пудів; від 1880—89 р. — 3.249 пудів, а за 1890—1902 р. — 5.531 пудів.

Останні роки минулого та перші цього століття характеризуються упадком золотої промисловості. Так у цьому часі число працюючих копалень зменшилося від поперех 200 до 180. Число робітників зайнятих у копальнях 1897 р. було 13.000 душ, тоді як уже від 1898 р. і до 1902 р. впало і хиталося від 9 до 11 тисяч душ. Але від 1902 р. і аж до світової війни добування золота почало швидко зростати. Так за час 1903—07 рр., себто за 5 років воно збільшувалося що року в такому темпі: 445—404—363—385—651 пудів чистого золота. Рівнож і число копалень швидко за сей час зростало: 175—203—213—225—320. А зайнятих робітників: 12—15—10—11—22 тисячі душ.

Запаси золота на Амурщині обчислено в 275.000 пудів, себто більше ніж на 100 років максимального річного добування всієї б. російської імперії. А пересічне річне добування золота б. імперії вносило до 28% золотої продукції всесвіта. Так за час 1886—90 р. всесвітна продукція вносила 116.000, а б. імперії 32.300 кілограмів¹⁾.

Зазначені вище числа добування золота на Амурщині подається після урядової реєстрації його. Але й навіть урядові видання б. російського уряду зазначають, що багато ще золота добувалося поза їх реєстрацією і продавалося потайки на сторону, як у Манджурію, тай взагалі в різних місцевостях можна було приватно купити золота в різних містах. Отже беручи се на увагу, уряд зазначував, що поза його реєстрацією впливало більше 25%. Звичайно сей процент є досить зменшений і ми припускаємо, що таке «узливання» вносило від третини до 50% зареєстрованого добування золота. А тоді пересічне річне добування золота на Амурщині могло досягати в часи передвоєнні десь до 1000 пудів, не вчисляючи сюди ще добування в Усурійсько-Приморському краю, де золото добувається головню в Удській окрузі.

В останні часи в добуванні золота на Амурщині почалася децентралізація. Великі фірми почали уступати середнім і малим, властиво дрібні підприємства почали витискати великі.

¹⁾ Словник Брокгауза і Ефрона т. XXVII.

Що торвається, перероблюючи промисловості, чи як її ще називають, фабричної, то вона, як уже було зазначено перше, головню і майже виключно, скупчується в головному адміністративному центрі краю — Благовіщенську. Беручи під увагу так великі багатства краю, вона, порівнюючи, ще мало розвинена, але вате на протязі короткого часу зробила великий поступ і надалі йде швидко наперед. Ясно, що вона, як і всюди, старається пристосовуватися до місцевих умов і в першу чергу задовольняти головні споживні потреби місцевого населення і властиво тими продуктами, які гірше надаються на далекий і дорогий привіз із Заходу, або зі Сходу (Японія).

Ремесло і так звана домашня промисловість починає лише народжуватися в краю і до сього часу не придбала ще великого значіння. Селяне в вільні часи від пільних робіт займаються пряденням, приготуванням возів, саней, виробуванням повстини, вальонок і ін.

Торговля ведеться головню предметами сільського господарства, як хліб та худоба, а потім лісовими матеріялами, предметами мисливства, рибацтва і і.

Усурійсько-Приморський край.

Усурійсько-Приморський край є другою і східно-південною частиною Зеленого Клинку. Границями його є на сході: Японське море, Татарський пролив та Охотське море; на заході: ріки Усурі та Амур біля Хабаровська, Амурська та Якутська область; на півдні: Японське море (затoka Петра I і і.) та на півночі: Охотська, округа Приморщини.

До Усурійсько-Приморського краю належить уся південна частина Приморської області, до якої входять: весь Усурійський край (південна і північна части) та Хабаровська і Удська округи. Простір його виносить біля 558.500 кв. км., при чому на Усурійський край припадає 215.000 кв. км., а на Хабаровську і Удську округи 343.500 кв. км.

Сей край, а властиво центрально-південна частина його, був приєднаний від Китаю до б. російської імперії 1858 р. на основі Айгунського трактату, властиво разом з Амурщиною. Від сього ж року почалася колонізація сього краю та розсліди його Російським Географічним Товариством.

Найбільшу увагу дослідника звернув на себе Усурійський край, де як місцеві дослідники, що були об'єднані в Владивостоці в «Товариство Вивчення Амурського краю», так і приїзди з Петрограду, відкрили нам багато цікавих сторінок як із минулого, так і сучасного сього надзвичайно багатого краю.

Перша експедиція, яка була вислана до нього на чолі з членом Рос. Геогр. Т-ва Н. Аносовом дала нам такі цінні відомості¹⁾: «Замість країни непочатої, повної дитячих мінеральних багатств, ми здібали країну віджиту, яка має свою історію і в додаток свою золоту промисловість. Судячи по зіставленим слідам робіт, видно, що ці роботи мали тут величезне значіння. Видно, що розрібка золотих росипів складала не якебудь приватне підприємство натовпу авантюриків, навпаки все показує, що тут працювали тисячі рабів і в працях помічається певна система».

»Закопані ями й закидані долини попадаються дуже часто. Крім того всюди видно сліди мешканців і фортець».

»По всьому видно, що сей край був давніше заселений, що тут були міста, фортеці... »Судячи по переказах, одержаних від старшин тугенських китайських осель, видно, що 300 років тому тут було окреме королівство, якого столиця була на р. Сучані, що впадає в затоку Америка» і т. д.

І дійсно далші розсліди краю головні такими вченими як Ф. Буссе та князь Л. Крапоткін, цілком оправдали думки Н. Аносова.

Сей край по свідоству сих двох учених має свою історію, яка заходить далеко в старовину. Л. Крапоткін ділить його життя на чотири цілком окремі епохи²⁾: 1) первісної людини; 2) панування Маньчжурців і Китайців від 668 до 1615 р., коли тут процвітала культура на протязі 947 років; 3) період запустіння від 1615 до 1861 р. і в кінці 4) епоха приєднання краю до б. російської імперії.

Про епоху первісної людини не будемо застановлятися, бо вона була майже однакова у всіх народів. Найбільше нас буде цікавити друга епоха, а властиво епоха розцвіту й культури краю. Ся епоха існувала майже на протязі тисячеліття і оставила після себе досить цінних слідів, як уже вище означену розвинену золоту промисловість, міста, фортеці, густе заселення краю, бурковані кам'яні і дерев'яні шляхи, розвинену літературу й письменність та взагалі остатки багатой східної культури.

Друга епоха застала в південно-Усурійському краю народ Ілеу, що належав до Тунгуського племені. В той час ланном корейського царства володів сунмоський мхосець Ціців Чжунейан, на прізвище Да, і коли впала династія Гаолі, то він почав розширювати свої володіння і в першу чергу завоював землі Ілеу, себ-то нинішній південно-Усурійський

¹⁾ Записки Императорского Русского Географического Об-ва 1864 р. кн. I, ст. 39, ОПВ.

²⁾ Записки Общества Иаучения Амурского края т. XII, ст. 7. Владивосток, 1908 р.

край, та заснував тут царство Бохай. Син його Уачжі-Да-Туїг вже заволодів усією Манчурією і почав будувати свої столиці саме в Усурійському краю і таким чином тут починають повставати міста. Час царювання династії Бохайів був золотим періодом в історії Манчурії. Початок цьому поклав перший член цієї династії сам Бохай-Да. Він посилав молодих людей до Пекіна на студії в різні високі школи і се переводили потім також його наступники. По селах у храмах були засновані школи і навіть молодим людям не позволяли одружуватися, коли вони не навчилися граматики. Завдяки цьому появилось багато авторів, але всі вони з початку писали по-китайськи. Колиж при династії Гінь 1119 р. було дозволено користуватися письмом, що уложив Гушін, а в 1135 р. була складена нючженська (манчжурська) азбука, то всі автори почали вже писати на рідній мові та перекладати на неї ріжних китайських авторів. Отже завдяки тому всему, а головно багатству землі, тут швидко почала розвиватися культура, яка досягла чималих успіхів.

Але в 1280 р. на край напали полчища Чінгіс-Хана і ці напади продовжувалися аж до 1386 року. Вони дуже зруйнували край і від цього часу вже там повстають руїни окремих міст. Після цього край знову почав швидко відживати і в період родоначальника династії Айжінь-Гіоро, він був уже дуже густо заселений. Але в 1607 р. в часах великого неспокою та міжусобних війн у Китаю, а зокрема боротьби між Китайцями і Манчжурцями, на край пішов війною Тайцзу (Нурхаци), що потім повторив іще в р. р. 1609, 1610, 1611, 1614 і 1615. За сей час після китайських джерел край був цілковито зруйнований. Так до одноі лише Манчурії звідси виведено 4.200 родин та зверх цього ще 28.000 осіб. Частина населення була знищена, а решта розбіглася так, що після цього ціла Усурійщина була обернена в цілковиту руїну й пустяню і се так продовжувалося аж до приходу сюди російської влади.

Отже від цього часу й починається нова й четверта епоха в історії Усурійського краю; він починає заселяватися Європейцями і як уже зазначено, головно українським елементом. Коли сюди прийшли Європейці після Айгунського договору 1858 р., то вони застали тут такі народи тунгуського племені: Мангунів, Гольдів і Оровів, та окремі ще племена Гіляків і Айносів. Всі вони вели і ведуть до сьогодні мандрівне життя. Їх також називають автохтонами Усурійсько-Приморського краю. Число їх трудно докладно означити, але московські дослідники обчислюють їх не більше як на 8.000 осіб.

До решти народів, які заселяють тепер сей край і які є переселенцями, належать: Українці, Москалі, Корейці, Китайці і Японці.

Українців, головні в Усурійському краї, який найгустіше заселений в порівнянні зі всіма частинами Зеленого Клину, в поверх 70%, Москвалів біля 20%, а всі інші народи складають до 10% всього населення краю¹⁾.

Вперше переводилася колонізація Усурійського краю, а властиво долини р. Усури і як про се свідчить гр. Стенбок, що вона почала переводитися одночасно з колонізацією Амурщини, се-то від 1858 року²⁾. Переселенці того року дійшли зі своїм майном і худобою в можливість справності до місяця свого призначення і негайно приступили до будови для себе помешкань та заготовлення сіна. Зима пройшла без особливих пригод, хоч мусіли принести звичайну дань умовам непривичного для них клімату. Успіх свого першого переселення до Усурійського краю спонукав головний Уряд Сх. Сибіру на другий рік збільшити число переселенців і весною 1859 р. відправлено вже з Забайкальської області на р. Усури до 1800 душ обох полів.

Від цього часу вже почалося постійне переселення до Усурійського краю. Першими переселенцями були забайкальські козаки та селяне, які й почали вже заводити хліборобство на європейській зразок. Так 1860 року оброблено там 400 десятин, а 1861 року приготовлено під посів 726 дес. Але в сьому році не пощастило переселенцям, бо вони осіли на низьких місцях долини р. Усури і розлив ріки в сьому році затопив майже всі їх посіви. Також бракло їм худоби, яка при перевезенню, що тривало довгий час, була дуже виснажена і по прибуттю на місце більшість вигинула. Але не дивлячись на такі перешкоди, багатий ґрунт краю поборов їх і вже в 1862 році під хліборобські культури приготовлено 1.200 десятин. Головне, що в перші роки сі перші хлібороби почали використовувати ґрунт, який давав по двоє жнив на рік. От так виглядало перше переселення до Усурійсько-приморського краю. Першим переселенцям давано великі допомоги, ріжні полекші та по 100 десятин доброго ґрунту на родину і перші переселенці були з близьких аемель, а властиво з Центрального Сибіру.

Уряд беручи під увагу швидке обсадження границь краю, почав звертати туди хліборобські елементи з європейської Росії, але се переселення не досягало своєї цілі задля браку відповідних шляхів та віддалення сього краю. Отже всі ті переселенці, які зверталися сюди, губилися по великому Сибірському шляху і оселялися десь у Західнім або Центральнім Сибірі, або вибиралися в Туркестан і ін. А тому масове заселення Усурійського краю з Європи сухоземом признано не-

¹⁾ Процентне відношення є приблизне і до нього не зачислено війська й його установ.

²⁾ Записки Имп. Русск. Геогр. О-ва 1864 р., т. I, ст. 34. СПб.

відповідним і з від 1861 року Уряд порішив заселявати його при допомозі морського шляху. А що се морське переселення переводилося майже виключно в Україну, тому й переселенці-селяне Усурійського краю більше як на 80% в Українці. Коли вже навіть повстала Сибірська залізниця, то й тоді заселення Усурійсько-Приморського краю переводилося в цілком природних причин в Україну. Бо московське селянство переселялося головно в ті місцевости, де їх земляки засіли давніше, так само й українське селянство стреміло туди, де можна було здобати своїх земляків, на яких у трудну годину всетаки можна було числити. Та й взагалі психологія кожного селянина, який уже пустився на мандрівку, була така, що він мандрував не раз і кілька років по всьому Сибіру, поки не найшов — як вони казали — свого, а тож своє саме було на Зеленому Клинні і головно в Усурійському краю: ґрунт підсоне і ростиинний світ.

Клімат Усурійсько-Приморського краю є суворіший від тих європейських країн, що знаходяться на таких самих широтах. Крім того він дуже змінюється між крайною північю і півднем краю. В пяти головних пунктах краю: Затока св. Ольги, Владивосток, Хабаровськ, Миколаївськ і Удськ по Ц. вона представляється так:

Назва пунктів	Пересіч. річна темпер.	Пересіч. темпер. зими	Найхолоднішого місяця	Пересіч. темпер. літа	Найтеплішого місяця
Зат. Св. Ольги	+ 4,5°	—10°	—13°	+18°	+20°
Владивосток	—	—12°	—16°	+18,2°	+21°
Хабаровськ	+ 0,6	—21°	—25°	+19°	+21°
Миколаївськ	—2,4°	—21,5°	—	+15°	—
Удськ	—4°	—28°	—	+13,5°	—

Таким чином до більше морського клімату можна зачислити два перші пункти: Зат. св. Ольги—Владивосток, себто місцевости південно-східні, що граничать з Японським морем. Іншіж пункти можна віднести до більше континентальних, хоч як наприклад Миколаївськ знаходиться недалеко від берегів моря, але на останній, як і на Удськ має великий вплив Охотське море, куди зимою попадають леди з Північного Ледяного океану. Ростиинний же період є найбільше сприятливий у трьох перших пунктах: Зат. св. Ольги—Владивосток—Хабаровськ. Менше сприятливий він у Миколаївську, хоча хліборобство тут іще можливе, а в Удську, де ростиинний період триває 5 місяців, хліборобство досить трудне для поширення. Тому до хліборобського району можна віднести весь Усурійський край та Хабаровську округу, де воно найкраще при-

вилос'я від давніх часів і тепер з кожним часом поширюється. — Се є цілком хліборобський район. Менше відповідною є південна частина, а північна Удської округи майже цілком не відповідає через кліматичні умови.

Найрізкіша різниця між сими пунктами в атмосферичних опадах. Так у Зат. св. Ольги річна кількість опадів виносить 1.024 мілім., в тому числі на літо припадає 452, а у Владивостоці річна кількість виносить уже лише 336, а літом 158. Рівнож є різниця між Хабаровськом та Миколаївськом: у першому річне число виносить 603, а літом 364, а в другому річне 512, а літом 184 мм. Самаж північна частина краю, яка доходить до Аяна, вже має велику кількість опадів, що часами дорівнює Затоці св. Ольги; се тому, що вся південна частина Охотського моря буває в туманах, літом тут часто льють дощі, а зимою сніги, при чому переважають літні опади, які доходять до 526 мм.

Усурійсько-Приморський край має велику перевагу над Амурським у царині комунікації, що позитивно вплинуло на далеко швидше його заселення та повстання найбільших на Зеленому Клині торговельно-промислових центрів.

Що до залізничних шляхів, то тут сходяться обидві головні залізниці: Мадрит—Владивосток та Владивосток—Харбін—Пекін, се одна лінія, а друга Владивосток—Харбін—Чіта в Забайкальській області. З морських портів найголовнішим, як уже було зазначене, Владивосток, який заравом є найбільшим торговельно-промисловим і адміністративним центром Зеленого Клину. Потім іде Миколаївськ, Олександрівська Стійка, Кроці, імператорська пристань, Пластун, Св. Володимира, Св. Ольги та численні пристані великої затоки Петра I-го. Всі отсі порти лежать, крім Миколаївська, на березі Японського моря і служать гарною комунікацією, як між окремими частинами краю, так усього краю з різними морськими державами.

Найбільшими ріками краю, крім Амура, є Усурі та Суїфун. Ріка Усурі складається з двох рік допливів: Даубі-хе та Ула-хе, що мають початок у північних схлонах гір Сіхоте—Аліня. Довжина Усурі від злиття сих двох рік і до впаду в Амур виносить 750 верстов; ширина в верхній течії 70 сажнів, середній — 150, а при впливі в Амур $1\frac{1}{4}$ верстви. Віда лише, що Усурі під час засухи дуже міліє і глибина її в нижній течії ледве доходить до 1 метра так, що в сей час паропластво дуже утруднене. Р. Суїфун має свій початок у Манджурії і тече з початку на Схід, а потім повертає на південь і впадає в Амурську затоку, яка є частиною затоки Петра I. В границях Зеленого Клину Суїфун тече місяцями по рівній болотній долині, що усіяна озерами, місяцями між вітками гір, які є придатні для хліборобської культури.

На 80 верст від моря р. Суифун є придатна для пароплавства. В південній частині краю ще є озеро Ханка, яке служить границею з Манджурією. Довжина його 80, а широта 60 верстов, площа виносить 3330 кв. вер. В озеро впливає 7 річок, а випливає р. Сунюча, яка впливає в Усурі. Оз. Ханка також придатне для пароплавства.

З великих торговельно-промислових міст краю після Владивостока є 6 столиця всего Східного Сибіру, а саме трьох областей: Забайкальської, Амурської та Приморської м. Хабаровськ. Він лежить на правому березі р. Амура, недалеко від впливу в нього одного з рукавів ріки Усурі. На початку він заснований був як воєнна стійка. Дякуючи своєму вигідному положенню, як узлови, утвореному з двох судоходних рік Амура й Усурі, він міг дуже швидко розвиватися, але через брак поблизу відповідних міст для оселення хліборобів, розвиток його йшов дуже повільно. Лише від 1880 року, коли його зроблено областним центром, населення його почало швидко зростати і вже на перепису 1897 року виносило 14,933 душ. В зв'язку з тим поширювалося культурне і торговельно-промислове життя так, що в передвоєнні часи були тут уже три середні школи: хлопчача і жіноча гімназія та кадетський корпус, залізнично-технічна школа та біля 10 нижчих шкіл, а від 1917 р. відчинено й українські школи. Було кілька банків, парові млини, цегольні, машинова фабрика і т. і. Головна торгівля переводилася соболями. Третім більшим містом краю є Микольськ-Усурійськ, округне місто Усурійщини. Він лежить в узловому залізничному пункті: Владивосток—Харбін—Хабаровськ. Місто нове і починає швидко розширюватися. Число мешканців виносило до 25.000 душ. Описля йдуть Миколаївськ на Амурі та ст. Полтавська, Чернігівська і Новокиївськ.

Рільництво є одним із головних занять населення краю. Найкращими місцевостями для оселення рільників є рівнина, яка тягнеться вздовж берега р. Усурі в верхній і нижній її течії. Нижня рівнина бере свій початок від південного підніжжя хребта Хехцира, від р. Чирки і тягнеться на 65 верст на південь та 55—60 вер. на схід. Вона представляла низину, зарослу лісом та покриту озерами й болотами, але не дивлячись на те, чим раз все більше використовується для хліборобської культури, бо має для цього придатний ґрунт. Рівнина в верхній течії Усурі починається від устя р. Імана і кінчається нище устя р. Сунгачі. Вона тягнеться з півночі на південь на 130 верст при ширині зі сходу на захід на 50 верст. Ця друга рівнина далеко краща для хліборобської культури, як перша. Вона представляє горбкуватий степ із глибоким чорноземом і лише близько берегів Усурі на ній зустрічається болота. В південній частині Усурійського краю зустрічаються гарні місця для хліборобства в долинах численних рік, які впадають в Япон-

ське море. В горах ґрунт глинисто-кам'янистий, а на узгір'ях зустрічається суглинок із примішкою піску та чорноземом глибиною до 18 см (4 вершки), а також місцями він складається з глини. На загал у всьому Усурійсько-Приморському краю, після обчислень московських дослідників, колонізаційна площа може виносити до 170.000 кв. км., не вчисляючи сюди вогких та болотних місць, що знаходяться головню в Усурійській полосі і шкودять хліборобам¹). Рештаж поверхні краю в гори-ста, а тому й не придатна для хліборобської культури.

З рілньничих культур у краю розводять майже виключно ярові збіжа, хоч у деяких місцях розводять озиме жито, але в дуже малому розмірі і площа його виносить не більше 2%. До сих ярових збіжєвих ростин належать: пшениця, овес, жито, ячмінь, гречка, просо, кукуруза, горох, лен, конопля, картофля, бакші (кавуни), капуста, баклажани та може розводитися і цукровий буряк. Площа пшениці і вівса доходить у деякі роки до 65% всієї рілі, гречки 13%, а решта припадає на інші хліборобські культури. На загал Усурійсько-Приморський край відповідніший для хліборобських культур, ніж Амурський, а головню південна його частина — Усурійщина. Сьому сприяє головню гарний ґрунт-чорнозем, який місцями доходить до двох метрів глибини та містить у собі багато органічних річей — перегною. Рівнюж Усурійський чорнозем далеко кращий від Амурського і що до якости, бо в деяких місцях його можна порівняти до великоукраїнського.

Переселенцям до 1901 року нарізувалось на родину по 100 десятин, а потім уже по 15 десятин на душу придатної для рілньничої господарки землі.

Пересічний урожай на переселенських-селянських землях від 1900 до 1913 року виносив з одной десятини: ярової пшениці 70, ярового жита 57, вівса 62, картофлі 425 пудів і т. д., оже далеко більший, ніж у селянських господарствах на Україні в Європі. До сього треба додати, що тут, як і в Амурсьчині, ведеться ще первісна, так звана хижацька рілньна господарка по переліжній системі. Землю засівають під ряд п'ять — десять років і часами одним і тим же хлібом, сважемо пшеницею раз-у-раз кілька років, аж поки вона не виснажитья та стає менше родити; тоді її запускають на цілий ряд років від п'яти до десяти, а часами і до двадцяти років, і так уже пізніше знову приходять до неї. Про плодозмінну, чи які інші вищі рілньничі системи, там нічого й говорити — вони покищо зовсім не практикуються. Тай при таких великих селянських земельних площах, при майже абсолютній відсутности робочих найманих рук, буйному ґрунту, ся система найбільше тут відповідна, тому й поширена.

¹) „Окраины Россія“, ст. 100.

Останки ґрунту йдуть під сіножати, але завдяки знову ж буйному ґрунтові трави виростають дуже високі і мають грубі стебла, тому й тут потрібний догляд і культура. Але селянство вже в останні часи пристосовується й до цього та старається сіно вчасно скошувати, або відпускати під сіножати вже орану землю, після якої одержується далеко краще і не високе на зріст сіно.

Головним сільсько-господарським районом є Усурійський край, тоді як у Хабаровській окрузі хліборобство поширене біля р. Амуру, але далеко слабше, а в Удській окрузі ще гірше. Причиною слабо розвинутого сільського господарства в цих останніх округах є головні невідповідність підсоння, шляхів, а також ґрунту. Ясно, що поселенець при вільному виборі місця осідку завше старався там поселитися, де кращі були умови для його господарки і коли вже наче-то більшість відповідних місць в Усурійському краю була занята, то переселенський уряд звертав поселенців у північні місцевості, де суворіша природа і людині на кожному кроці приходилося завойовувати та боротися з нею і пристосовувати для своїх потреб. На скільки се представляло багато труднощів, то переселенець мимо волі звертався до легшого і швидкого придбання собі хліба і се находив він у риболовстві та мисливстві. Тому то багато хліборобів цих округ займається сими промислами, а менше звертає уваги на сільське господарство так, що сільське господарство в Хабаровській та Удській округах дуже ще слабо розвинене.

От такі є умови для розвитку сільського господарства в Усурійсько-Приморському краю і як бачимо, що зокрема на Усурійщині вони дуже вдячні, тому Усурійський край славиться, як головний хлібний район. Але крім усіх цих позитивних рис Усурійсько-Приморський край має й деякі свої негативні сторони в царині рільничої господарки. Найбільшою негативною рисою є великі літні дощі, які йдуть півтора місяця і починаються від кінця серпня. Се час початку косовиці сіна. Дощі нерозпувають сіно та також негативно впливають на збіжжя, бо від цих дощів вони тагнуться в солому та вилягають, а на низьких місцях вимакають та випривають. Під час цих дощів повстають повені, ріки виступають із берегів і затоплюють низькі місця, а коли там іще не встигли зібрати сіна, або було щось посіяне, то безперечно пропадає. Головне, що ці дуже великі дощі, великі повені повторяються не щорічно, але в певні періоди часу, що десять і більше років так, що можуть захопити селянина несподівано і тоді вже все пропадає. Виручають із цього нашого селянина с. г. машини, як жниварки, косилки то що, які тут іще більше розширені, ніж на Амурсьчині.

Другим лихом сільського господаря є грибок і головня. Коли в зерні є грибок, який запримічується по червоних плямах і рожевім

пушку на зернах, то спечений з сього хліб робиться, як його називають, пняним, себ-то від нього болить голова і нудить. Се зустрічається головню в нияьких місцях, як мочарі, то що, але тепер починають вести боротьбу і чим раз усе більше їх поборюють.

Ростинний світ в Усурійсько-Приморському краю є той же, що і в Амурському і більша частина ростин Амурського краю переходить і до Усурійського. Одначе пропорція європейських ростин в останньому є більша, ніж на Амурщині, що поясняється меншою континентальністю його клімату. З нових деревних пород тут повляються: граб, китайський дикий виноград та європейська жорда барбариса. З трав нових видів до 17, з них знаменита трава женьшень, якої коріння як лікарської ростини дуже дорого цінять Китайці (1 фунт коштує до 1000 руб.).

Лісові багатства Усурійсько-Приморського краю є далеко більші від Амурщини. Весь край за виключенням місцевостей, які пристосовані для рільництва та деяких болотних місць, скрізь покритий лісовою ростиною. Навіть гірничі місцевости до самих вершин гір покриті лісом, тоді як на Амурщині ці вершини, а головню Стайових гір стоять голі. Велика кількість ріжних рік і річок, якими густо вкрита головню південна частина краю і по яких сплавляється ліс, дуже сприяє розвитку ріжноранітних лісових промислів так, що зі всього Амурсько-Приморського лісового промислу на Усурійсько-Приморський край за останні роки припадало 75%. Найбільше лісові промисли розвинені в Південно-Усурійському краю, де в звязку з розвиненими іншими галузями промисловости відчувається велика потреба лісових матеріалів. Ліс рубають у басейні р. Усурі і сплавляють як по самій Усурі, так і по її припливах до Хабаровська та інших місцевостей. В сьому районі для перерібки лісових матеріалів працювало п'ять великих тартаків. Лісові матеріали, крім місцевих потреб, також служили ще для вивозу і головню до Японії й Китаю. До лісового промислу відносять іще добування окремого гриба, що росте на гниючих дубах і служить одним із предметів поживи Китайців.

З кожним роком у краю все більше зростає садівництво. З садівничих ростин тут розводять ріжні роди: яблук, грушок, сливок, вишень та кримський виноград, хоч в останні часи почали вже культивувати й місцеву дику виноградну лозу. Фруктові породи головню розводять наші земляки ті, що й на Україні, бо селянство кожний раз привозить із собою зерна ріжних овочів, або їм переселяють їх. У Хабаровську вже від давна виробляють вино з місцевого винограду.

Звіринний світ той же, що й на Амурщині, хоч між домашніми звірятами переважають уже кращі породи, ніж на Амурщині. Так

наприклад, для розведення європейських пород коней були повасновані кінські заводи, з яких найбільше відомий був приватний кінський завод біля Владивостока на березі затоки Славянська. Там само старалися вводити кращі породи рогатої худоби, овець та свиней. Але в порівнянні з Амурським краєм тут домашніх звірят даліко менше. Так пересічно на одно господарство припадало по 3,6 шт. робочої та 3,3 неробочої худоби.

Що до диких звірят і промислу ними, то вони однакові, як і на Амурщині. Особливого значіння набирає добування козулі, яка появляється в дуже великому числі на початку зими з півночі. Потім велике промислове значіння мають плямисті олені, яких роги в дорощі, ніж благородних оленів, а ціна їх доходить до 400 руб. за пару. Мисливством займаються головню козаки та тубильці — кочівники. Завдяки гарним умовам дуже швидко почало розвиватися в краю пасічництво. Початок його розвитку недавній, лише від 1891 р. і вже перед світовою війною в 300 селянських господарствах начислювано 12.000 уликів.

Риболовство при надзвичайнім багатстві риби, яка знаходиться в нижній течії р. Амура, в р. Усурі та інших ріках краю, а головню в Японському та Охотському морю, має десять разів тут більше значіння, як в Амурщині. Морські риби подібні до оселедця, появляються тільки в Японському морю та його затоках у нечисленній кількості і дуже піднімають рибний промисл. Велике промислове значіння має добування морської капуста, яку в великій кількості вивозять до Китаю. В останні часи вивіз її доходив до 10 мільонів кілограмів. Крім риб р. Амура, про які вказано вже, тут особливе значіння має ловля раків, крабів та трепантів.

Гірничі багатства є, як і в Амурщині, різноманітні і дуже великі, але досі ще як слід не досліджені.

До найгодовніших підземних скарбів можна віднести золото і кам'яний вугіль. В давніші часи, як вказують нам історичні джерела, добування золота переводилось майже у вельому Південно-Усурійському краю, а тепер його добувають лише в невеликій кількості на острові Аскольдї та між затоками св. Ольги й Амурською. Річне добування золота було тут дуже мізерне і доходило до кількох пудів. Головним же золотим районом є басейн р. Амгуні, в Удській окрузі. Ся ріка є одним із головних лівих припливів р. Амура в долишній його течії. Бере Амгунь свій початок на Північному-Сході схилів Буреїнського хребта і має довжину 750 верстов. Береги в горішній течії високі і скалисті, а в долишній низькі та мають долини від 2 до 10 верстов. На протязі 400 верстов Амгунь є доступна для судоходства. Золотопро-

місловий район знаходиться в басейнах горішних допливів Амгуні, як ріки Нілан, Сема, Угахан, Немілед, Кербі, Херпучі, а також по ріках Кайчагана та Почіля, що впадають у місцеві озера. Перші копальні були тут відкриті в 1872 р. по Угахані, а в 1873 р. по Кербі і т. д. За весь час від відкриття копалень і до 1901 р. добуто тут 1.360 пудів чистого золота, в тому числі в коп. Кербі 483, Семі 475, а Херпучі та Кайчагані 185 пудів. Пересічне річне добування золота в передвоєнні часи виносило зареєстрованого до 100 пудів, а з «упливанням» до 150 пудів на рік. В перших роках цього століття тут працювало 7 копалень, а число робітників доходило до одної тисячі. Геологічні досліді зазначили в сих місцевостях великі запаси золота.

Кам'яний вугілля знаходиться головню на березі затоки Петра I-го в таких місцевостях: у затоці Посіета, на ріках Седими і Мангугаї, біля міста Пісчаного, на східному березі Суїфунського лиману, в бухті Конхоуза і в долині р. Сучани. Крім сього є ще також ознаки залежів кам'яного вугля по новій дорозі, що йде від Посіета до Роздольного по правих припливах р. Суїфуна, в багатьох місцевостях півострова Річного та на півострові Ердмана. Всі ці місцевості знаходяться недалеко одна від другої так, що можна припустити, що всі вони складають одну вугляну верству. Однак не дивлячись на так великі поклади вугля, добування дуже слабо було розвинене, а в останні часи навіть було застановлене. Залежі міді біля затоки св. Ольги, сіль біля Миколаївська, срібно-оловяні руди біля р. р. Вайцину та Авакумовки. Всі ці мінеральні багатства або зовсім не добувалися ще, а коли й розроблювалися, то в дуже малій кількості. Так наприклад добування соли переводили Китайці і надзвичайно примітивним способом.

На загал можна сказати, що як надземні, так і підземні багатства Усурійсько-Приморського краю є надзвичайно великі, але покищо не використовуються людиною, а се через брак населення в сьому краю.

Фабрична (переробляюча) промисловість скупчена в двох центрах краю: Владивостоці та Хабаровську.

Найголовнішим торговельно-промисловим пунктом, як уже зазначено і не лише Усурійсько-Приморського краю, але всього Зеленого Клину, є м. Владивосток. Він також служить іще головним товарообмінним пунктом між Європою, Сибіром та Америкою з одної і Далеким Сходом із другої сторони. Сей товарообмін переводиться завдяки зручним морським і залізничним шляхам.

От так коротко кажучи й представляється економічний стан Зеленого Клину, сієї, як цілком слушно зазначають, Нової України. Надземні й підземні скарби Зеленого Клину, як видно, надзвичайно багаті та ще не початі. Він у сьому відношенню може бути поставлений

навіть у кращі умови, ніж багато в країв Європи. Бо дійсно, навіть відповідно до провізоричних обчислень московських дослідників там є аж 290.000 кв. км, гідної для хліборобської культури землі, з чого на Амурську припадає 120.000, а Усурійсько-Приморський край 170.000 кв. км. А непочаті ліси краю представляють надзвичайно великі багатства. Щож торкається великих і різноманітних підземних, чи так званих гірничих багатств, то в цьому відношенню з ним не може порівнатися ніоден край в Європі.

Після великої революції 1917 року там, як і на всіх землях, заселених Українцями, почали проявлятися дуже поважні симптоми до національно-культурного, а навіть власного державного життя. Так уже від того року наші земляки почали закладати різні культурно-просвітні інституції та українські школи. Вже в 1919 році тут були засновані українські школи у Владивостоці, Хабаровську, та в Харбині і на ст. Манджурії. Ці вівці почали вже відчиняти й укр. гімназії. В 1920 році бачимо, що тут уже виходить цілий ряд українських часописів: щоденник «Шире Слово» та тижневики: «Ранок», «Хвили України», «Українець на Зеленому Клині» і «Засів».)

Від 1918 р. там була утворена Українська Рада — парламент, яка стреміла до утворення на Зеленому Клині власної державности, але події останніх років не сприяли тому і край знаходиться ще в стадії організації й боротьби з різними ворожими елементами, які весь час стоять на перешкоді українському рухові.

Література.

Записки общества Изучения Амурского края т. т. від I до XII, Владивосток і XIII, Спб., 1918 р.

Записки Импер. Русскаго Географическаго Общества. Спб.

А. Кауфман. Переселеніе и колонизация. Спб., 1905.

Отчетъ по командировкѣ въ Приамурскій край. Спб., 1901.

Уссурійскій край. Энци. словарь Брокгауза и Ефрона, т. 35.

Переселеніе. т. 23.

Амурская область. Новый Энци. Сл. Вр. и Ефр. т. II.

Окраины Россіи: Сибирь, Туркестанъ, Кавказъ и поляр. часть Евр. Россіи. Изд. Министерства Финансовъ (під ред. П. П. Семенова) Спб., 1900.

Ф. Буссе. Переселеніе крестьянъ моремъ въ Южно-Уссурійскій край. Спб., 1896.

Унтерберггеръ. Приморская область. Спб., 1900.

Крюковъ. Очеркъ сельскаго ховяства въ Приморской области. Спб., 1893.

Риттихъ. Переселенческое и крестьянское дѣло въ Южно-Уссурійскомъ край. Спб., 1899.

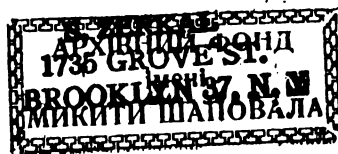
Воголюбскій. Очеркъ Амурскаго края. Спб. 1876.

М. А. Никольскій. Отчетъ о командировкѣ въ Приморскую Область. Спб., 1907.

1) А. Кляк. Зальцбургскій „Шлях“ 1920 р. ч. 15. „Літопис“, 1924 р. ч. 9. Берлін.

- Вопросы колонизации, т. т. I, II и III вид. 1907, '08 pp.
- Справочная книжка о переселении въ области Амурскую и Приморскую. Изд. Пересел. Упр. 1907 р.
- Отчетныя данныя по Амурскому переселенческому району за 1907 г. Вид. Перес. Упр. 1908.
- Отчетъ агента А. Н. Коссовича по Приморской области за 1910 г.
- Грумъ-Гржимайло. Амурская область. Спб., 1894.
- В. П. Маргаритовъ. О каменномъ углѣ по берегахъ залива Петр. Великій. Владивосток, 1890.
- И. П. Надаровъ. Очеркъ современнаго состоянія Сѣверно-Уссурийскаго края. Владивосток, 1886.
- А. М. Никольскій. Приморская область. Слов. Брокгауза Г. Еф. т. 25. Уссурийскій край. т. 35.
- О. Мицюк. Про переселення на Амур та в Уссурийскій край. Київ, 1908.
- Про переселення на Далекий Схід. Київ, 1913.
- С. Рудницький. Огляд національної території України. Берлін, 1923.

**УКРАЇНСЬКИЙ АРХІВНИЙ
ІМЕНІ МИКИТИ ШАПОВА
Дар. Інж. Сави Зеркал**

Накладом Видавництва „ГРОМАДА“

ВИЙШЛИ В ДРУКУ:

	з. с.
1. Календар „Громада“ на р. 1923 (Програма і організаційний статут УРП)	1.00
2. Гр. Наш Селянстві соціалізм	0.15
3. Календар „Громада“ на р. 1924	2.00
4. Карло Коберський. Українське народництво по обох боках Збруча	1.50
5. І. Шимонівич. Зелений Клин — Нова Україна. (З мапов інж. Лучкова)	1.50

Вийдуть в друку:

6. Володимир Дорошенко. Іван Франко.
7. Семен Жук. Волинь.

Набувати і замовляти в редакції

„Громадського Голосу“, Львів, Ринок 10/II.